

**ЭЛДИК ПЕДАГОГИКАНЫН МАТЕРИАЛДАРЫН ОКУУЧУЛАРДЫН
КОММУНИКАТИВДИК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮН ӨНҮКТҮРҮҮДӨ КОЛДОНУУ**

Макалада элдик педагогиканы окуучулардын коммуникативдик компетенттүүлүгүн өнүктүрүүгө багыттоо каралган.

В данной статье рассмотрены вопросы ориентирования народную педагогику на коммуникативную компетенцию учащихся.

Problems of orientation of national pedagogy onto communicative competence of students.

Улуттук негиздеги адептик таалим-тарбиянын стратегиясын иштеп чыгууда кыргыз элинин этнопедагогикасында улуттук фольклордун, анын ичинде дидактикалык чыгармалардын ролу зор.

Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгын изилдөөчүлөр дидактикалык чыгармаларга: макал-лакап, табышмак, жаңылмач, санат, насыят, терме, үлгү ырлары, тамсил, калп сыяктуу жанрдагы чыгармаларды киргизишет. Алардын дидактикалык маңызы – тарбиялык маанисинин чыгарма деп аталышы – алардын тарбиялык маанисинин түздөн түз ачык берилишинде элдик таалим-тарбиянын жаш муундарга жеткиликтүүлүгүндө, б.а. адамдарды адепке чакырып, акыл насаатка үндөп, этикалык базасынын күчтүүлүгүндө.

“Кыргыз элдик оозеки чыгармасылыгында тарбиялоонун өзүнчө миссиясын аткарган чыгармалардын тобун мурдатан бери «дидактикалык чыгармалар» делинип аталышы да бекеринен болбосо керек. Себеби этнопедагогикада дидактикалык чыгармалар өзүнчө орунду ээлеп, алардын милдетин түздөн-түз макал-лакаптар, санат-насыят, терме ырлар, табышмактар, куудул сөздөр, элдик сатиралар, эпостор аткарышкан. Мындай чыгармалардын жаралыш табиятында этнопедагогиканын түрлүү методдору, жаштарды үйрөтүүдөгү педагогикалык көз караштары кыргыздар үчүн кадимкидей эле окуу куралдарынын милдетин аткарып, кийинки муундар аларды улам ары уланта беришкен. Элдик тарбиянын ардактуу, бирок оор жүгүн көтөргөн дидактикалык чыгармалардын ичинен кыргыз фольклорунда түздөн-түз этнопедагогиканын турмуштагы жашаган практикалык салтын окуткан санат-насыят, терме ырлардын поэтикалык ыргагында иштелип чыккан элдик тарбиялоонун концепциясы жатат.” [1. 6, 20-б.]. Көчмөн элибизде атайын система болбогону менен, таалим-тарбия берүү бала төрөлгөн күндөн башталган. Жаңы төрөлгөн ымыркайды май менен оозандыруу салтынан баштап, бешик ыры, сал билек, тай бөбөк, жомоктор, акыйнек, табышмак, жаңылмач, макал-лакаптар, санат, насаат, терме, үлгү ырларынан тартып, эпосторго чейинки оозеки чыгармалар дидактикалык максатты көздөп, таалим-тарбия берүүдө негизги ролду ойногон. Ошондой эле агартуучулукту манасчылар, чечендер, төкмө акындар, ырчылар, молдолор аткарып келишкен.

“Элдик педагогиканын мурастарын төкпөй-чачпай, көрөңгөсүн коротпой, кайрадан кошумчалап, өнүктүрүп отуруп, илимий педагогиканын жашоосуна чейин жеткирген негизги каражат – элдик оозеки чыгармачылыктын күчү болду.” [2. 5,168-б.]. Элдик оозеки чыгармачылык жазма адабияттын, педагогиканын, философиянын, жалпы эле социалдык илим-билимдердин калыптанышынын уюткусу болгон. Элдик педагогиканын каражаты болгон дидактикалык чыгармаларды кыргыз тили сабагында да колдонуу максатка ылайык.

Биз дидактикалык чыгармалардын бир түрү болгон макал-лакаптардын келип чыгышы, мааниси, бөлүнүп жиктелиши жана окуучулардын компетенттүүлүгүн өнүктүрүүдөгү ролу жөнүндө сөз кылмакчыбыз. Макал-лакаптар элдин жашоо-турмушунун ажырагыс бөлүгү катары тээ алмустактан бери жашап келет. Ар бир кыргыз өзүнүн кебинде бир нече макал-ылакаптарды пайдаланат. Бирок, бүгүнкү күндө сөз багып, сөзгө терең маани бергендер сейректеп, көпчүлүк айрым макалдардын маанисин биле беришпейт. Ошондуктан, окуучулардын кеп маданиятын, сөз корун өстүрүүдө жана сөздүн купуя терең маанисин түшүндүрүүдө макалдарды дидактикалык чыгарма катары колдонуп туруу өтө зарыл.

«Макал – адамдардын көп жылдардан бери келе жаткан философиялык ой корутундуларын жыйынтыктап, алардын турмуш тажрыйбаларынын негизинен алынган, рифмалашкан жана ритмдешкен бир нече сүйлөмдө ойду бүтүрө айткан, тарбиялоо максатында колдонулган фольклордук чыгармалар» [3. 3, 51-б.] болгондуктан, аларды окутууда төмөнкүдөй учурларга өзгөчө басым жасоо керек.

1. Макал-лакаптардын философиялык мааниси

Мындай макалдарды талдаган кезде окуучуларга философиялык маанисине басым жасалат. М: «Ооруну жашырсаң өлүм ашкере кылат», «Аргымактын азганы – аркы-терки басканы, азаматтын азганы – көчөдө жөө басканы», «Жоо кеткен соң, кылычынды ташка чап», «Жигиттин сөзү өлгөнчө өзү өлсүн», «Намыс өлүмдөн катуу» деген макалдардын философиялык терең маанисин түшүндүрүү үчүн алардын тарыхына кайрылып, турмуштук мисалдарды келтирүү керек.

2. Макал-лакаптардын эл турмушу менен байланышы

Макал-лакаптар эл турмушу менен түздөн-түз байланышат жана элдин калың катмарына жайылып, кандайдыр бир окуялардын кабар берет. Мисалы, «Тайбуурулдун тартуу болуп кеткени, Семетейдин ажалынын жеткени» деген макал «Манас» эпосундагы окуялар менен байланышат. Мындай эл турмушу менен байланышкан макал-лакаптарды окумуштуу К.Карасаев өз сөздүктөрүндө этимологиялык жактан иликтөөгө алган. [4.2,266-б.].

Макал-лакаптарга жорго сөздүүлүк, саптардын ыргактуулугу, уйкаштык мүнөздүү. Грамматикалык, лексикалык талдоо жүргүзүү менен бирге макал-лакаптар кандай жол менен уйкашып жаткандыгына байкоо жүргүзүү керек.

Макалдар дээрлик дүйнөнүн бардык элине таандык болуп саналат, а түгүл айрым макалдардын мааниси окшош келет. Адабият терминдеринин түшүндүрмө сөздүгү боюнча төмөндөгүдөй мааниси окшош макалдар мисалга келтирилет:

[“Темир устанын чайыр кесе турган бычагы жок”](#) (вьетнам)

[“Желпигич сатчу колу менен желпинет”](#) (кытай)

[“Боёкчунун шымы боёлбойт”](#) (жапон)

[“Карапачынын үйүндө бүтүн идиш жок”](#) (авган)

[“Кайышчынын камчысы жок”](#) (адыгей)

[“Устанын тогоосу жок”](#) (кыргыз).

Кыргыз тили сабагында окуучулар менен мугалим дүйнө элдеринин мааниси окшош макалдарын таап изденишсе, алардын ар биринин жашоо өзгөчөлүктөрү, дүйнө таанымы, турмуш-шарты менен таанышууга мүмкүнчүлүк алышат.

Макалдар элдин турмуш тажрыйбасынан улам чыкканын, алардын жалпы нравалык функциясы бирдей экенин мына ушундан да байкоого болот. Макалдар фольклордук тексттерде жана бардык эле акын-жазуучулардын чыгармаларында кеңири учурайт жана адам турмушунун бүткүл көрүнүштөрүн өзүнө тема кылып алат.

Макал чыгыш тарыхы адам ойлоосу калыптанып, сезим-туюму жетилген эң байыркы доорлорго барып такалат. 9-кылымда жашаган Махмуд Кашгаринин «Маджму ат товарих» ([“Түрк сөздөр жыйнагы”](#)) аттуу эмгегинде төмөнкүдөй макалдар кездешет: [«Куру кашык оозго жакпас»](#), [«Куру сөз кулакка жакпас»](#), [«Ач көз карыны тойсо да өзү тойбойт»](#), [«Карга карасын ким билер, киши аласын ким табар»](#), [«Өзүң кылчу](#)

ишинди башкаларга жүктөбө» ж.б. Жогорудагы айтылган макалдар азыркы учурда да актуалдуулугу жоголбогон бойдон колдонулууда.

Макал менен лакаптын формалык түзүлүшү, айтылышы, корутундуланышы, бири-бирине абдан окшош. Ошондой эле учурда айырмачылыктары да бар. Макалда айтылуучу ой аягына жеткирилип, айтылган ар бир окуяга корутунду чыгарылып, лакапта адамдын ою гана айтылып, корутунду чыгарылбай көмүскөдө калат. Ошондуктан лакап көбүнчө салыштыруу, окшоштуруу иретинде «дегендей», «окшобой» деген ушул чыяктуу сөздөрдүн жана «ган», «дай» уландыларынын жардамы менен айтылат. Мындан сырткары лакапка «ып», «ыптыр» өңдүү өткөн чактын мүчөлөрүнүн жардамы менен же кимдир бирөөгө таандык болуп айтылат. Мисалы, «Жаман туугандан жакшы кошуна өтүптүр». Лакаптар уйкаштыкка анчалык муктаж эмес. Тескерисинче, макалдар көбүнчө уйкашып учкул тизмектелет. Элибизде лакапка өтө жакын макалдар, же тескерисинче, макалдын лакапка айланып кеткен учурлары арбын. Макал-лакаптар бири-бирине мынчалык жакындашып калышы экөөнүн тең турмуш тажрыйбаларынан келип чыккандыгына байланыштуу. Турмуштан алынып, элестүү сүрөттөлүп, туура айтылышы экөөнүн жалпылыгына жатат.

Адамдын жашоо-тиричилигинде айныксыз далилденген бардык натыйжалардын, көз караш, ой-пикир, корутундулардын тарбиялык мааниде, элестүү, төп, ары кыска, учкул тизмектелип накыл сөзгө айланып айтылышын – макалдар дейбиз. Ал эми лакаптын чыгыш жөнү, тарыхы, кимге багытталганы ачык эле белгилүү: «Көкөтөйдүн ашы көп чырдын башы». Ошондой эле лакаптарда нуска, таалим бар: «Көп жойлоп капканга түшкөн түлкүчө». Кээде адамдардын жүрүм-турум мүнөздөрүндөгү, турмушта көп учураган күлкүлүү, адаттан тыш көрүнүштөр лакап болуп айтылып калат: «Боёкчу, боёкчу десе сакалын кошо боёптүр», «Кара кыздын агынан эмес багынан» ж. б. Элдик эпос, жомоктордогу, же жай турмуштагы калкка аябай алынып кеткен кызыктуу окуялар, каармандардын кулк-мүнөзү лакапка айланып кетет. «Тейитбекче мал аяп», «Аккан досторчо», «Сан жылкылуу Сарыбайча», «Шодокондун бүркүтүндөй» ж. б.

Тарыхта жашап өткөн белгилүү адамдардын аттары, кылган иштери, өнөр таржымалы да уламышка өтүп, лакапталып айтылып жүргөнүн көрөбүз: «Токтогулдай ырчы бол, Толубайдай сынчы бол, Жерээнчедей чечен бол», «Шырдакбектин боз жоргосундай», «Акыл карачачтай», ж. б. Адамдардын жүрүм-туруму, кулк-мүнөзүндө кездешкен, же турмушта арбын учураган күлкүлүү, келекелүү, ошондой эле адаттан тыш көрүнүштөргө же учурдагы окуя, жагдайга карата айтылып калган элестүү тизмектер – лакаптар. Макал-лакаптар адамдын ой-кыялы жеткен бардык көрүнүш, мезгил, мерчемдерди тегиз камтыйт.

Макал-лакаптардын келип чыгыш тарыхын, алардын бири-биринен болгон айырмачылыгын, өзгөчөлүгүн, жалпылыктарын үйрөтүү менен бирге окуучуларга кыргыз элинин тарыхын, дүйнө-таанымын, элдик мурастарын үйрөтө алабыз.

Кыргыз макал-лакаптары боюнча ондогон китептер жарыяланды. Алардын ичинен Б.Керимжанованын «Кыргыз элинин макал жана ылакаптары», С.Закировдун «Кыргыз элинин макал-ылакаптары», С.Гапаровдун «Макал-ылакаптардын синтаксистик түзүлүшү», С.Шамбаев түзгөн «Киргизско-русские пословицы, поговорки и изречения», Ш.Усупбековдун «Кыргыз макал-ылакаптары», Ж.Төлөевдин «Кыргыз макал-ылакаптары», А.Мураталиеванын «Табышмактар, жаңылмачтар, бат айтмалар, макал-ылакаптар», К.Нускаев жыйнаган «Макал-ылакаптар», Ж.Койчумановдун «Элдик педагогиканын берметтери» жана «Макал-ылакаптар» деген жыйнактары, М.Ибрагимовдун «Кыргыз макал-ылакап, учкул сөздөрү», Э.Ташбалтаева менен В.Мусаеванын «Макал-ылакаптар – Пословицы и поговорки» деген китептерин бөлүп көрсөтүүгө болот. Азыр да айрым изилдөөчү-окумуштуулар элдик макалдар-ылакаптарды негиз кылып өздөрүнүн макал-ылакаптарын чыгарып жүрөт.

Ар бир макалда «педагогикалык момент» – насаат айтуучулук болот деп Г.Н.Волков макалдар эмгекчи элдин руханий керектөөлөрүнүн бир канча багытын:

таанытуучулук-интеллектуалдык, ишкердик, эстетикалык, ыймандык ж.б. канааттандыраарын айтып, алар «эскилик да, өткөндүк да эмес, а элдин учурдагы жандуу үнү» дейт. Макалдарды бүткүл эл жараткан соң анда ошол бүткүл элдин коллективдүү үнү жаңырат деп белгилеген. [5. 1, 63-б.]

Кыргыз эл оозеки чыгармачылыгын изилдөөчүлөр макал-лакаптарды тематикалык жактан түрдүүчө бөлүштүрүп жүрөт. Алардын айрымдарын карап көрөлү:

Фольклорист, [кыргыз эл](#) оозеки чыгармачылыгын жыйноочу К.Мифтаков макал-ылакаптарды тематикалык жактан төмөнкүдөй бөлүштүрөт:

1. Жаратылыш (Ай, күн, жер ж.б.)
2. Жаныбар. үй айбанаттары
3. Жаныбар (ар түрдүү)
4. Кишилик
5. Тиричилик
6. Үй тиричилиги
7. Дыйканчылык
8. Букара
9. Ак сөөк
10. Дөөлөт жана жаңжал
11. Уруктар жана түрдүү улуттар
12. Диний
13. Бирдик, ынтымак
14. Өлүм
15. Санат

Ал эми З.Бектенов менен Т.Байжиев төмөнкүдөй бөлүштүргөн:

1. Мал чарбачылыгыдыйканчылык
2. Эрдик, баатырдык, патриотизм
3. Үй-бүлө турмушу (аял, эркек жана бала)
4. Адилеттик, достук, жакшылык
5. Байлар, молдолор, сүткорлор, соодагерлер
6. Акыл-насаат иретинде айтылгандар.

Адабиятчы жана сынчы Б.Керимжанова:

1. Адамдын сөзү, акыл эси
2. Үй-бүлө, сүйүү, достук, душмандык, конок
3. Турмуш, өмүр, дин, соода, таптык көз караштар
4. Илим-билим, эмгек, өнөр-кесип
5. Родина, эл, эрдик баатырдык, патриотизм
6. Адамдык сапаттар
7. Дидактикалык жана каймана маанидегилер
8. Ыр түрүндөгү же ырдан макал-ылакапка айлангандар.

Жогорудагы макал-лакаптарды тематикалык жактан бөлүштүрүү шарттуу экендигин белгилеп кетишибиз керек.

«Элүү жылда эл жаңы, жүз жылда жер жаңы» демекчи коомубуз өзгөргөн сайын жаңы макал-лакаптардын келип чыгуусу орун алууда. Ар бир адам турмуштук тажрыйбасынын негизинде макал ойлоп таба алат. Бул багытта мугалим менен окуучу биргелешип иш алып барышы максатка ылайыктуу. Болжолдуу окуучулар менен төмөнкүдөй ыкмаларда иш жүргүзсөк болот:

- ✓ Макал-лакаптарды чогултушат жана аларды тематикага бөлүштүрүшөт (ар бири өзүнүн вариантында)
- ✓ Заманбап, мааниси жагынан талапка жооп бергидей макалдарды ойлоп табышат
- ✓ Окутуу, тарбиялоо темасындагы макалдарды чогултушат
- ✓ Макал-лакаптардын маанисин чечмелешет
- ✓ Макал-лакаптарды лексикалык жана грамматикалык жактан талдашат

- ✓ Окуучулар тегерек түрүндө отурушат, бир окуучу макал айтып баштап берет экинчи окуучу аныкын кайталайт да, өзүнүкүн айтат, башкалары да ушул тартипте улантып кетишет.
- ✓ Ар бир окуучу өзү жактырган макал жөнүндө дилбаян, ой толгоолорун жазышат
- ✓ Коомдук каналдын «Сармерден» долбоорун көрүшөт жана ага сабак учурунда баа берип, алган жаңылыгын бөлүшөт

Демек, макал-лакаптарды сабактын максатына ылайык ар бир сабакта колдоно билүүгө болот, бул ыкма окуучулардын макал-лакаптар жөнүндөгү түшүнүгүн кеңейтип, аларга тарбиялык таасир берет. Эң негизгиси дидактикалык башка чыгармалар сыяктуу эле макал-лакаптар да «биринчиден, жаш муундун акыл-эсин, билимин өстүрө турган маалымат берсе, экинчиден, ошол жаш муундун жакшы адам болуп өсүшүнө багыт көрсөтөт, б.а. жаш муунга таалим-тарбия берет. Макал-лакаптар качандыр бир убакта жаралса да, азыркы жаңылануу доорунда да эскирбестен, жыл өткөн сайын жаңы күчкө, жаңы кудуретке ээ болуп, алардын таалим-тарбиялык мааниси улам барган сайын артылууда», [6. 4, 5-б.] - деп белгиленгендей, макал-лакаптар руханий мурас болгондуктан аларды окутуу жана тарбиялоо процессинде кеңири колдонуу зарыл. Тактап айтканда, макал-лакаптар окуучуларга таалим-тарбия берип, ой-жүгүртүүсүн, эске тутуусун калыптандырып, коммуникативдик компетенттүүлүгүн өстүрүүдө натыйжалуу каражат экендигин белгилегим келет.

Адабияттар тизмеси

1. Волков Г.Н. Этнопедагогика. – М., 2000 - 63-б.
2. Карасаев К. Камус-наама. Карасай-сөздүк [Текст] К.Карасаев. – Б.: 1996. – 704-б.
3. Кыргыз адабияты: терминдердин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] Түз. Шериев Ж., Муратов А. – Б.: 1994. - 158 б.
4. Макал-ылакаптар [Текст] Баш сөзүн жазган, түз. Ж.Койчуманов «Эл адабияты сериясы». 30 томдук А.Акматалиевдин редакциялоосунда, 10-т. – Б.:2001. – 208 б.
5. Танаев Т. Этнопедагогиканын көркөм-усулдук эрежелери /ОшМУнун жарчысы. Гуманитардык илимдер, 2004, №2. – 168-б.
6. Тургунбаева Ж.Ж. Элдик дидактикалык чыгармалар аркылуу окуучуларды адептүүлүккө тарбиялоонун илимий негиздери. – п.и.д. окумуштуулук даражасын коргоп алуу үчүн жазылган диссертация.(13.00.01) 2012. - 169-б